

Vita Zelče, *Dr. hist.*, Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultāte

175 000+ latviešu biogrāfija

Andrejs Plakans. *The Reluctant Exiles. Latvians in the West after World War II.*

Paderborn: Brill, Ferdinand Schöningh, 2021.

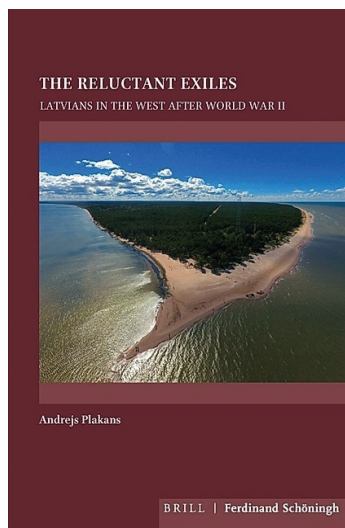
ISSN 15707121, ISBN 9783506760289 (hardcover), 9783657760282 (e-book)

10.35539/LTNC.2023.0053.11

Vienā no prestižākajām Baltijas vēsturei veltīto zinātnisko grāmatu starptautiskajām sērijām *On the Boundary of Two Worlds; Identity, Freedom, and Moral Imagination in the Baltics* izdots Aiovas pa-valsts Universitātes emeritētā profesora Andreja Plakana apjomīgais pētījums par latviešu trimdu Rietumos, kas tapusi pēc Otrā pasaules kara. Grāmatas esence trāpīgi raksturota tās anotā-cijā: tā ir "175 000+ latviešu grupas biogrāfija". Šo latviešu pārtapšanu no Latvijas iedzīvotājiem par trimdiniekiem noteica Otrais pasaules karš un pa-domju okupācijas draudi, kad, Latvijai tuvojoties un tajā ienākot Sarkanajai armijai, liela Latvijas iedzīvotāju daļa devās bēgļu gaitās un vairākums no viņiem tā arī nekad neatgriezās dzimtenē.

Šeit, pašā recenzijas sākumā, ir atklāti jāsaprot, ka tā ir klaji subjektīva un ka es kā tās autore arī neatbilstu lielai daļai no zinātniskās literatūras recenzentu starptau-tisko kritēriju striktajiem objektīvā skata standartiem, jo jau vairākus gadu desmitus personiski pazīstu profesoru Andreju Plakanu. Ilgas stundas diskutēts par dažādiem vēstures jautājumiem, Latvijas vēstures zinātnes līmeni un izredzēm, turklāt ar Pla-kanu ģimeni mani vieno draudzības saites, vairākkārt esmu viesojusies viņu namā Eimsā (*Ames*) un Aiovasitijā (*Iowa City*), Andrejs un Barbara Plakani ir bijuši viesi arī manā darbavietā – LU Sociālo zinātņu fakultātē – un manā Rīgas mitekļī, kopā apmek-lētas izrādes Latvijas teātros un vakariņots Rīgas un provinces restorānos. Tālab šī recenzija ir manas pārdomas par grāmatas vērtību, par tās novitāti un labo zinātnisko praksi, ko vērts integrēt Latvijas zinātnē, kā arī īss pētījuma nodaļu satura apskats.

Andreja Plakana pētījuma mērķis ir piedāvāt 1944./1945. gadā no Latvijas uz Rietumiem izceļojušo latviešu sociālo vēsturi. Tā aptver šīs lielās un daudzslāņainās grupas pastāvēšanas pagrieziena punktus, centienus, iekšējās nesaskaņas un kon-fliktus, vilšanos, dažādu paaudžu saprašanos un nesaprašanos, sasnigumus un

daudzas jo daudzas citas cilvēkdzīves jomas. Latvieši pēc izklīšanas pasaulē no savām sākotnējām apmešanās vietām – pārvietoto personu (*displaced persons, DP*) no-metnēm – veidoja dažāda ģeogrāfiska novietojuma, lieluma, ekonomisko iespēju, demogrāfiskās struktūras, lokālās vides un tās valodas ietekmei pakļautas trimdi-nieku kopas, kuru pagātņi nav iespējams ietvert viendabīgā vienvirziena lineārā stāstā, jo tā piesātināta ar daudzējādām neskaitāmam mikrovēsturēm. Plakanu visvairāk interesē latviešu trimdas identitāte, tās tapšana, uzturēšana un transfor-mācijas. Tā iemiesojas arī šīs sociālās grupas pašdefinējumā. Rietumos nonākušie latvieši sevi uztvēra kā trimdiniekus (*exiles*) un radīja unikālu latviešu valodā funkcio-nējošu kultūras struktūru ar plašu organizāciju un to ietekmes tīklu.

Grāmatu veido deviņas nodaļas. Pirmā veltīta Latvijas pamešanai – promceļam no savas zemes un traumai, ko radīja vēstures norišu konfigurācija pēc Latvijas valstiskuma iznīcināšanas un aizbraukšanā piedzīvotais. Manuprāt, īpaši vērtīgs ir šajā nodaļā piedāvātais aizbraukšanas vai palikšanas motivācijas izsvērumš. Kas lika pieņemt lēmumu aizbraukt? Šo izvēli noteica bailes (visbiežāk – tieši bailes no komunistiskā režīma), bezcerība, neaizsargātība, pamestība un arī citas cilvēku dezorganizētājas noskaņas. Baiļu gammā iekļāvās padomju okupācijas gadā pieredzētais, kā arī bailes no personiskās brīvības ierobežojumiem, dzīves un prāta kontroles, no lieguma strādāt noteiktās jomās, no gaidāmajām padomju represijām par dzīvi nacistiskajā okupācijā un sadarbību ar šo okupācijas varu. Būtiskas bija bailes zaudēt ģimeni un draugus, jo daudzi vācu militārajos formējumos iesaistītie dažādu iemeslu dēļ jau bija nonākuši Vācijā vai arī bija gaidāma viņu došanās turp. Bailes vēl vairāk sakāpināja neziņa un baumas par pēdējiem vācu kuģiem, vilcieniem. Daudzi arī svārstījās, jau būdami promceļā, mainīja savus lēmumus un palika Latvijā. Tomēr motivāciju kopaina bija vēl komplicētāka, bija daudz un dažādu faktoru, nejaušību, kas ietekmēja cilvēku rīcību. Darbojās arī inerce, paļaušanās uz likteni. Šādās sarežģītās situācijās nonākušos individuus un sociālās grupas pagātnes atskatos nav iespējams vērtēt ar vienu mērauklu.

Otrajai nodaļai dots nosaukums "Bēgļi un pārvietotās personas" (*Refugees and Displaced Persons*). Tajā aplūkota latviešu dzīve nacistiskās Vācijas pēdējos mēnešos un pēc tās kapitulācijas. Šajā nodaļā sniegts bagātīgs faktu materiāls par Rietumos nonākušajām latviešu kopienām Vācijā un Zviedrijā, pārvietoto personu no-metnēm un to funkcionēšanu, iekšējo organizāciju un trimdas kultūras rašanos. Arī šīs nodaļas uzmanības centrā ir identitāte un tās transformācijas. Plakans norāda, ka latviešu bēgļu pašraksturojumā lielu nozīmi ieguva vārds "svešums" gan pēckara dzīves, gan nākotnes raksturojumā. Oficiālā līmenī bēgļu identitāti noteica sociālais statuss, kādu viņiem Vācijā un Zviedrijā piešķīra šo zemju pārvaldes institūcijas, bet personiskā līmenī turpināja pastāvēt Latvijas/latviešu identitāte, ko uzturēja latviešu valodas

lietošana, Latvijas svētku rituāli, bēgļu organizāciju aktīvā darbošanās. Tādēļ identitātes raksturlielums bija izceļojušo latviešu iekšējā publiskajā telpā plaši lietotais jēdziens "tauta", kas kalpoja Latvijas un tās pagātnes piederības, kā arī latviešu bēgļu un pārvietoto personu kopienas apzīmējumam. Pēckara gadu realitātē šī "tauta" dzīvoja simtos dažādu vietu vairākās Eiropas valstīs un par spīti tās decentralizācijai un bezteritorialitātei šīs "tautas" locekļi saglabāja savstarpējās saites. Tai kā fiziskai vienībai nebija politisko robežu, šī "tauta" pārtapa par izteiktu iztēloto kopienu. Laikposmā no 1945. līdz 1950. gadam ar latviešu kultūras funkcionēšanu trimdas kopienās, lietojot kopēju valodu, vēstures diskursu, vērtības un centienus, Rietumpasaulē tika radīts ilgtspējīgs latviskums (*Latvianness*).

Trešā nodaļa "Vecais kontinents, jaunās dzimtenes" (*Old Continent, New Homelands*) veltīta sarežģītam vēstures posmam, kad Latvijas bēgļi atstāja pārvietoto personu nometnes un izklīda pa vairākiem kontinentiem. Noritēja arī migrācija no vienas valsts uz citu, lai gan tolaik vēl pastāvēja nelielas cerības, ka politiskā situācija varētu mainīties un ka varētu rasties iespēja atgriezties Latvijā. Plakans uzsver, ka tas atkal bija lielu izvēļu un lēmumu laiks, kad bēgļiem bija daudzas un dažādas motivācijas palikt Eiropā vai arī doties projām no tās. Turklāt Eiropai allaž bija bijusi vieta latviešu identitātē. Palikšana Eiropā nozīmēja piederību pie eiropiešiem, kā arī dzīvi tuvāk agrākajai dzimtenei, kur daudziem bija palikuši tuvinieki un draugi.

Ceturtajā nodaļā aplūkota bēgļu dzīve "jaunajās dzimtenēs" (*New Homelands*), kas atradās bēgļiem salīdzinoši mazzināmākos un tālos kontinentos – Ziemeļamerikā, Austrālijā un Jaunzēlandē, Dienvidamerikā. Plakans detalizēti iztirzā Eiropas atstāšanu un pārceļošanas uz katru no jaunajiem kontinentiem specifiku, kas ietvēra pieņemošās valsts izvirzīto nosacījumu izpildi, pašu braucienu, dzīves sākumu jaunajā mītnes zemē, darba iespējas, iztiku, valodas apguvi un lietošanu, atbalsta tīklus un organizācijas, jau pastāvošo ģimeņu funkcionēšanu un transformācijas, jaunu ģimeņu tapšanu, trimdas medijus, baznīcu, vēlāk arī kļūšanu par "jaunās dzimtenes" pilsoņiem. Latviešu trimdas ģeogrāfiskā fragmentācija bija tās pastāvēšanas jaunā realitāte, atzīst Plakans. Neraugoties uz to, turpināja pastāvēt piederības izjūta "tautai" – transnacionālajam latviešu kopumam ārpus Latvijas. Vienlaikus veidojās un sāka funkcionēt piederības izjūta Vācijas, Zviedrijas, Apvienotās Karalistes, Kanādas, ASV, Austrālijas, Jaunzēlandes, Brazīlijas, Venecuēlas, Argentīnas u. c. nacionālajai kultūrai. Tās gan ietvēra "svešuma" faktoru, tomēr ikdienas dzīve – dienu pēc dienas, mēnesi pēc mēneša, gadu pēc gada – atstāja nospiedumus piederības izjūtās, kas veidoja identitāti. Latviešiem bija sevi jāiegulda arī "maizes darbā", izaugsme tajā prasīja investīcijas. "Šāda "piederības" bifurkācija, visticamāk, bija neatgriezeniska," secina pētnieks (239. lpp.). Šajā nodaļā Plakans arī iztirzā, kā trimdas latviešiem nācās tikt galā ar marginalizāciju, kas allaž piemeklē ieceļotājus viņu "jaunajās

dzimtenēs". Iekļaušanās process uzņemošajās sabiedrībās bija praktiski un psiholoģiski sarežģīts. Viņiem faktiski sociāli nebija sasniedzama mītnes zemju elite, trimdas latviešu dzīve noritēja saskarsmē tikai ar tādiem pašiem darba cilvēkiem kā viņi un/vai viņu tiešajiem darba vadītājiem. Marginalizāciju mazināja trimdas organizācijas, Latvijas agrākā sociālā statusa (kas noteica daudzu piederību pie Latvijas elites), titulu un uzrunas formu lietošana trimdas vidē. Būtiska nozīme trimdas konsolidācijā bija arī pamatoti naidīgajai attieksmei pret Padomju Savienību, kas bija laupījusi Latvijas valstiskumu, un pasaulē valdošajai aukstā kara situācijai. "Šis plašākais ietvars pamatoja ideju, ka Latvija varētu tikt atbrīvota. Nevienš gan nevarēja paredzēt, kad varētu pienākt "atbrīvošana" un līdz ar to bēgļu "atgriešanās";" atzīmē Plakans (254. lpp.).

Piektā nodaļa "Pārvietošanās gadi: piecdesmitie" (*Resettlement Years: The 1950s*) veltīta Otrā pasaules kara rezultātā tapušās latviešu trimdas pastāvēšanas pirmajai desmitgadei pēc pārvietoto personu nometņu likvidēšanas un trimdinieku izklīšanas pa vairākiem kontinentiem. Lielās līnijās pārvietošanās notika bez lielām turbulencēm, akcentē Plakans. Pārliecība par "tautas" pastāvēšanas nozīmīgumu joprojām veidoja dažādu darbību motivāciju, kuras pamats bija apziņa par latviskuma saglabāšanas nepieciešamību. Šajā laikposmā paralēli ieceļotāju absorbcijas procesiem vērojama arī pārvietoto personu nometņu kultūras un sabiedriskās dzīves kontinuitāte. Tā sekmēja latviešu valodas lietojuma sargāšanu, kas bija 20. gs. 50. gadu trimdas prioritāte, jo mītnes zemes dominējošā valoda guva aizvien lielāku nozīmi, tostarp arī trimdas kopienās. Tomēr latvietības sargāšanas galvenā vienība bija ģimene, kas šajā laikposmā tiecās iegūt savu mājvietu/māju, kurai latviešu identitātē tradicionāli ir bijusi svarīga vieta. Pašās mājās latvietību iemiesoja arī Latvijas karogs, tā krāsas, tautastērps, latviešu mākslinieku darbi, latviešu grāmatas u. c. Mājas dzīves organizācijā svarīga loma bija piederībai pie latviešu reliģiskajām draudzēm, to rīkotajiem dievkalpojumiem u. c. pasākumiem, trimdas preses regulārai lietošanai, tā veicinot visas kopienas iekšējo solidaritāti. Piektajā nodaļā izsmeltoši aplūkota arī skolas un tās absolvēšanas loma trimdinieku jaunākās paaudzes dzīvē, latviešu grāmatu un preses izdošana un izplatība. Plakans norāda, ka pirmajās desmitgadēs pēc izklīšanas pasaulē Rietumu latviešiem individuālā līmenī nereti bija grūti iztēloties "tautu" Rietumos kā savas identitātes daļu, tomēr šis termins trimdas organizācijā, literatūrā un presē tika intensīvi turpināts lietot pārvalstiskas, lielākoties lingvistiskas (nevis politiskas) kopības nozīmē.

Sestā nodaļa saucas "Absorbcijas variācijas" (*Varieties of Absorption*). Rietumu valstu malā stāvēšana Ungārijas 1956. gada notikumos atklāti apliecināja, ka to cīņa ar komunismu nav gaidāma un tādējādi arī Latvijas atgūšana nenotiks. Tas arī nozīmēja, ka latviskuma saglabāšana trimdā kļūst aizvien sarežģītāka, jo mazinās tā nosargāšanas motivācija un asimilācijas procesu pozīcijas nostiprinās. Plakans analizē

trimdas organizāciju un latviešu intelektuāļu pretstāvēšanas darbības latviešu absorbcijai mītnes zemes iedzīvotāju kopumā. Tāpat nozīmīga vieta atvēlēta paaudžu attiecībām, jo trimdā jau bija pieaugusi paaudze, kurai apzinīgā dzīve, skološanās un darbs bija noritējuši ārpus Latvijas robežām. Pētījumā iztirzāta arī trimdinieku labklājības nostiprināšanās un tās kritika, konfrontējot atsevišķās trimdas aprindās valdošo materiālo lietu kultu ar latvietības ideāliem. Grāmatā izsmeltošs aplūkots trimdas intelektuāļu piedāvātais divkultūru koncepts, kas skaidroja, ka latviešu trimdas dzīvošana vienlaikus latviešu un mītnes zemes kultūrā ir saprotams un neizbēgams fenomens, proti, jaunā normalitāte. Tomēr šī koncepta akceptēšana nozīmēja "latviskuma" un tajā balstītās identitātes tālāko transformāciju.

Septītās nodaļas "Dažādība, domstarpības un saikne ar veco dzimteni" (*Diversity, Disagreement, and Old Homeland Nexus*) uzmanības centrā ir vairākas tēmas. Viena no tām – latviešu valodā funkcionējošā informācijas telpa, ko veidoja gan Rietumos izdotā prese un grāmatas, gan ziņu, laikrakstu un grāmatu plūsma no padomju Latvijas, gan arī Rietumu un Latvijas latviešu personiskie kontakti, oficiālās un neoficiālās vizītes. Manuprāt, šī ir īpaši interesanta nodaļa, jo tajā analizētas sarežģītās un mainīgās trimdas un Latvijā palikušo latviešu attiecības, Valsts drošības komitejas un tās satelītorganizāciju (piemēram, Kultūras sakaru komitejas) manipulatīvās darbības un propaganda, kā arī cilvēku uzvedība, rīcība un tās motivācija abās pusēs. Plakans norāda, ka kopš 20. gs. 70. gadu beigām un 80. gadu sākuma trimdas kontakti ar veco dzimteni būtiski palielinājās. Tos veidoja privātās vēstules, paciņas, notika apmaiņa ar skaņu ierakstiem, žurnāliem, pieauga Rietumu latviešu tūrisma braucienų skaits uz Latviju, arī Latvijas latvieši aizvien biežāk ar Kultūras sakaru komitejas starpniecību vai individuāli devās pie Rietumu tautiešiem. Šī situācija savdabīgi aktualizēja jautājumus par "tautu" un "latviskumu", par to, kur tas ir pareizāks, pilnvērtīgāks – trimdas sabiedrībā vai tās "vecajā dzimtenē"? Tādējādi notika arī "latviskuma" un tā izpratnes rekonfigurācija, atzīstot dažādas "latviskuma" formas.

Septītā nodaļa "Dzelzs priekšsargs sairst" (*The Iron Curtain Disintegrates*) veltīta daudzo un dziļo pārvērtību laikam pasaulē un latviešu trimdas sabiedrībā. Plakans uzsver, ka neizbēgami ir mainījusies pati Rietumu latviešu sabiedrība, 70. gados mūžībā aizgājušas daudzas trimdas kultūras slavenības un viedokļu līderi, "divu kultūru" modelī spēcīgas pozīcijas guvusi dzīve "jaunās dzimtenes" ikdienas, valodas un kultūras telpā. Tomēr 80. gadu otrajā pusē – pārbūves un "Dziedošās revolūcijas" laikā – pārmaiņas sākās attiecībās ar "vecu dzimteni" un tās sabiedrību. Turklāt daļa trimdas aktīvistu iesaistījās Latvijas politiskajā dzīvē, tā paplašinot savas darbības telpu. Kopš 1988. gada izteikti intensificējās trimdinieku saskarsme ar Latvijas latviešiem, kā arī jaunu realitātes dimensiju ieguva jautājums par atgriešanos dzimtenē un piederību. Izvēle pārcelties uz Latviju nozīmēja atstāt labklājību stabilā sabiedrībā un uzsākt

strespilnu dzīvi jaunā sabiedrībā, kas tikai meklēja savu esības modeli, secina Plakans. Viņš raksta, ka repatriantu "mājup atgriešanās", visticamāk, ietvēra viņu vecāku un vecvecāku izjūtas, lai iekļautos "jaunās dzimtenes" sociālajā, politiskajā un ekonomiskajā vidē, un nezināmus Latvijas sabiedrības funkcionēšanas nerakstītos likumus. Daudziem repatriantiem no citiem kontinentiem atgriešanās Latvijā nozīmēja arī pārtapšanu par eiropiešiem. Kopumā šis process nozīmēja arī jaunu identitāšu rašanos.

Grāmatas noslēdzošā devītā nodaļa aplūko trimdas pārvēršanos par diasporu. Trimdas viedokļu līderi pēc Latvijas valstiskuma atgūšanas atzina, ka Rietumu latvieši ir ar Latviju saistītās latviešu "tautas" fragments. Plakans akcentē, ka šī situācija rietumu latviešiem no jauna lika uzdot daudzus jautājumus par savu identitāti: kas viņi ir, un kas viņi būs? Tāpat trimdai ļoti būtisks bija jautājums par Rietumu latviešu un Latvijas attiecībām. Pētījumā detalizēti iztirzātas arī "vecās trimdas" attiecības ar jauno emigrāciju, ko galvenokārt veidoja cilvēki, kuri ekonomisku un karjeras apsvērumu dēļ atstāja Latviju, kā arī latviešu diasporas koncepta tapšana un funkcionēšana. Tā ietvēra daudzu trimdas identitātes stūrakmeņu (piemēram, "svešums", "latviskums", "latvietis", "latviešu tauta") pārdefinējumus.

Lai gan profesors Andrejs Plakans pats pieder pie latviešu trimdiniekiem, savu stāstījumu viņš veido, raugoties no malas, tajā tieši neiesaistot savu pieredzi. Pētījuma metodoloģijas pamatā – kritiska primāro un sekundāro vēstures avotu analīze, kas papildināta ar padziļinātu kontekstualizāciju. Metodoloģijā ietverta arī trimdas kopienas raksturotāju atslēgvārdu jeb pētniecisko kategoriju definēšana un analītisks iztirzājums. Šīs kategorijas secīgi konsekventi tiek raksturotas itin visās grāmatas nodaļās, to uzskatāmību tekstā nodrošina izcēlumi kursīvā. Protams, kategoriju summa nav statistiska, tā tiek papildināta, jo pati trimdas kopiena un tās pastāvēšanas konteksts laika gaitā nemitīgi transformējas un tās raksturojumam nepieciešami jauni atslēgvārdi. Šī pētniecisko kategoriju iztirzājuma konsekvences pieeja veido pētījuma metodoloģijas kopējo mugurkaulu un ļauj izsekot latviešu trimdas un tās identitātes dinamikai. Uzteicams ir grāmatas strukturējums nodaļās un apakšnodaļās ar trāpīgiem virsrakstiem. Tas lasītājam palīdz izsekot latviešu trimdas – kopienas, kas atrodas pastāvīgā pārmaiņu procesā, – sociālajai vēsturei. Grāmatas vērtību veido arī Plakana prasme izveidot saistošu 175 000+ latviešu lielās grupas vairāk nekā pusgadsimta ilgās biogrāfijas stāstījumu, iekļaujot tajā ne vien vērtīgu faktu materiālu, bet arī tā kontekstualizāciju un no avotu analīzes izrietošu pagātnes norišu interpretāciju un izvērtējumu. Pētījumam novitāti piešķir gan piedāvātais izsmeļošais vēstures stāsts, gan arī metodoloģija, kas pētījumam sniedz monolītumu un izklāsta secīgumu. Tas kopumā, manuprāt, rada šīs grāmatas izcilību.

Plakana grāmatai ir "atvērtās beigas", tai iztrūkst monogrāfijām tradicionālā nobeiguma un apkopojošu noslēdzošo secinājumu, tā vēstot, ka Otrā pasaules kara un Latvijas padomju okupācijas rezultātā tapušās latviešu trimdas esība un tās identitātes transformācijas turpinās.*

---

* Iesakam iepazīties arī ar profesora Andreja Plakana 2023. gadā publicēto rakstu, kas ir šīs monogrāfijas turpinājums un vienlaikus arī kopsavilkums un secinājumi par latviešu trimdas vēsturi Rietumos. Sk.: Plakans, Andrejs (2023). From "Exile" to "Diaspora": The Shift in Self-Identification Among Refugee Latvians, 1944–2023. *The Exile History Review*, Vol. 2, pp. 61–79. DOI: 10.31743/ehr.16332.